

UDK: 336.77/.78 (497.6 Sarajevo) “ 18 ”
Originalni naučni rad

VELETRGOVAC KAO KREDITOR

Hana Younis
Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Rad ukazuje na specifičnosti kreditnog sistema u Sarajevu, u drugoj polovini 19. stoljeća, odnosno na ulogu veletrgovca u ovom sistemu u jednoj relativno maloj čaršiji, na granici Osmanskog carstva, u periodu kada se u cijelom Carstvu aktivno sprovodi Tanzimat. Posebna pažnja posvećena je posudbama gotovog novca tj. kreditiranju koje su vršili veletrgovci sa prethodno dogovorenom kamatom, ali i bez kamate. Na osnovu izvorne arhivske građe prikazan je način na koji su veletrgovci djelimično preuzeli ulogu institucije banke. Također će se analizirati visina kamate, vrste novca koji je posuđivan, način naplate, kao i uloga zvaničnih vlasti u ovom sistemu. U radu je dat prilog rasyjetljavanja uloge veletrgovca kao kreditora na području grada Sarajeva, ograničavajući se na iznošenje podataka koji su zabilježeni u dostupnoj arhivskoj poslovno-privatnoj korespondenciji trgovačkih kuća, u posljednjim decenijama osmanske uprave. Rad nema pretenzije da prikaže kompletan kreditni sistem koji se odvijao putem trgovačkih posudbi. Analiza obuhvata isključivo posudbe gotovog novca, ali ne i prodaju trgovačkih artikala na dug, s obzirom da je to zasebno i kompleksno pitanje unutar sistema trgovine koje zaslužuje posebnu pažnju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, trgovina.

Abstract: This paper indicates the specific features of the crediting system in Sarajevo in the second half of the 19th century, i.e. the role of wholesalers in this system in a relatively small town on the border of the Ottoman Empire in the period when Tanzimat was implemented. Special attention is

dedicated to the loans of cash money i.e. to crediting done by the wholesalers with a previously arranged interest but also without it. Based on archival sources, the author presents the way in which the wholesalers partially accepted the role of the institution of bank. The interest rate, types of money that was borrowed, way of payment and the role of official authorities in this system have also been analyzed. The paper is also a contribution to the clarification of the role of wholesalers as creditors in the area of Sarajevo, focusing on the presentation of information that was recorded in the existing archival commercial and private correspondence of trading houses during the last decades of the Ottoman rule. The author does intend to present the complete crediting system that was applied through commercial loans. The analysis exclusively includes the loans of cash money and not the sale of commercial articles with debt, since it is a special and complex issue within the trading system and deserves special attention.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, commerce.*

Kao najvažniji trgovački centar Bosanskog ejaleta/vilajeta, Sarajevo je predstavljalo karakterističan primjer osmanskog grada u kojem je u drugoj polovini 19. stoljeća dosta postepeno, pod uticajem Tanzimata, trgovina gubila tradicionalne obrise. Prvi nagovještaji promjena uočavali su se u načinu, smjeru i obimu trgovine.¹ Nosilac ovih promjena bio je veletrgovac, koji je u periodu nakon donošenja prvog trgovačkog zakona 1847. godine i nestanka esnafskih organizacija, počeo sa akumulacijom novca.² Materijalnim bogaćenjem i širenjem obima poslova jedan mali broj trgovaca je sredinom 19. stoljeća prerastao u veletrgovce. Upravo njima će se otvo-

¹ U drugoj polovini 19. stoljeća trgovina je postepeno mijenjala smjer sa istoka ka zapadu. Posebno važni trgovački centri za sarajevsku trgovinu u drugoj polovini 19. stoljeća postali su Beč i Lajpcig. Vidi: Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo, 1943., 6; Rudolf Zaplata, *Privredne prilike u BiH polovinom XIX veka*, Sarajevo, 1933.: Jovo hadži N. Besarović, *Iz prošlosti sarajevske i bosanske*, u: *Bosanska vila*, br.1, Sarajevo, 1885., 40-42.; Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878.*, doktorska disertacija u rukopisu, 98-132.

² Pod pojmom sarajevski veletrgovac isključivo mislimo na trgovce kojima je ekonomska moć omogućavala da trguju van granica Bosanskog ejaleta, ali i van granica Osmanskog carstva uopšte, i kojima je trgovina bila osnovno zanimanje od kojeg su isključivo i konstantno uvećavali trgovački kapital, a trgovačke poslove vodili iz Sarajeva.

riti mogućnost ulaganja u dodatne poslove s obzirom na novac kojim su raspolagali. U isto vrijeme je došlo i do povećanja broja sitnih trgovaca, kao i širenja tržišta, što je prouzrokovalo veće potrebe za gotovim novcem. S obzirom da bankarski sistem u Sarajevu još uvijek nije zaživio, određeni broj veletrgovaca je iskoristio prostor i aktivno se uključio u kreditiranje kao dodatni posao sa relativno sigurnom i dobrom zaradom.

Osnovno zanimanje sarajevskih veletrgovaca bila je trgovina na veliko i malo sa svim važnijim trgovačkim centrima kako unutar Osmanskog carstva, tako i na Zapadu.³ Međutim, analiza dostupne građe jasno ukazuje da su se sarajevski veletrgovci u drugoj polovini 19. stoljeća pored trgovine bavili i drugim poslovima koji su uglavnom bili usko vezani za ekonomski sistem.⁴ Neki od tih poslova su bili trgovina vrjednosnim papirima kao što su havalala, dionice i banknote, obezbjeđivanje vrijednosti novca putem ažije, sarafski, kao i kreditorski poslovi.⁵ Dok su se sarafskim i ostalim poslovima u drugoj polovini 19. stoljeća usputno bavili skoro svi sarajevski veletrgovci, kreditiranje, sa ili bez kamate, predstavljalo je odvojen posao od trgovačkog.⁶

Pored trgovaca koji spadaju u red individualnih kreditora kao najvažniji kreditor u Osmanskom carstvu stoljećima su bile institucije vakufa.⁷ Vakufske ustanove su

³ Analizom dostupne građe ustanovili smo da su sarajevski veletrgovci aktivno obavljali poslove u drugoj polovini 19. stoljeća sa preko 92 trgovačka centra unutar Osmanskog carstva i zapadne Europe. Više vidi: Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu*, 132-133.

⁴ Neki od dodatnih poslova sarajevskih veletrgovaca koji nisu bili usko vezani za ekonomski sistem bili su rentijerstvo, kupovina kmetskih selišta, trgovina sitnom stokom i mliječnim proizvodima. Ibid. 261-267.

⁵ Sistem trgovine havalom i obezbjeđenje vrijednosti valute putem ažije do sada nisu prikazani u našoj literaturi. To su samo neka od pitanja koja su u našoj ekonomskoj historiji ostala nepoznata i koja tek treba detaljno istražiti.

⁶ Sarafski poslovi predstavljaju poslove vezane za zamjenu valuta koje su bile u opticaju tj. mjenjačnicu. Zbog stalnih devalvacija, to je bio izuzetno profitabilan posao.

⁷ Pitanje vakufa kao kreditora još uvijek nije dovoljno istraženo. Značajan doprinos istraživanju ove važne teme dali su Avdo Sućeska i Osman A. Sokolović koji su u svojim radovima ukazali na neke načine kreditiranja od strane vakufa tj. davanja vakufskog novca uz određenu *dobit* ili *kamatu*. Na rad novčanih vakufa u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 16. stoljeća, posebnu pažnju je skrenuo Aladin Husić. Međutim, i pored toga što je značajna pažnja posvećena istraživanju institucije vakufa, njenim osnivačima, radu i važnosti, mišljenja smo da je pitanje vakufa kao kreditora neophodno dodatno rasvijetliti, posebno iz ugla religijske osnove koja kamatu bez obzira na njenu visinu apsolutno zabranjuje. Pitanje posudbi vakufske gotovine bez kamate ili dobiti također nije dovoljno istraženo iako određeni podaci jasno

kao preteče moderne banke zasigurno odigrale najvažniju ulogu u razvoju privrede, a posebno trgovine i zanatstva u gradovima.⁸ Vakuf kao kreditor pojavljuje se u sklopu osmanskog kreditnog sistema od njegovih začetaka, a vakufske ustanove su novac davale prema odlukama njihove uprave.⁹ U Sarajevu je prva vakufska ustanova koja je imala pismenu dozvolu da se njen novac može posuditi uz određenu dobit, bio Gazi Husrev-begov vakuf.¹⁰ U vakufnami Gazi Husrev-bega jasno piše da se novac daje “na taj način da priplod bude od svakih 10 drama u svakoj godini 1 dram.

ukazuju na ovu praksu. Tako je u sidžilu nevesinjskog kadije iz 1769. godine vakuf Sinan-begova mesdžida upisan sa posudbom novca Mustafabegu Čelebiću sa 4000 groša, Alibegu Čelebiću, sinu Ahmedbegovom, sa 4000 groša i to sve kao dug bez upisane kamate. U sidžilu mostarskog kadije je upisano kako je nakon smrti neki Derviš-paša ostao dužan vakufu Hamidagine žene i to iznos od 2700 akči i kamatu za tri godine, dakle kamata je jasno upisana, dok je nakon smrti Behlul Tabak ostao dužan hadži Muharemovom vakufu 6.000 akči, ali nema upisane kamate. Ne vidimo potrebu da jedan vakuf upisuje kamatu u sidžil, a drugi je skriva posebno, jer su sume koje su posuđene uglavnom okrugle i ukazuju da ne sadrže kamatu prikrivenu u sebi. Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564*, 65, 66., POF, br. 44-45, Sarajevo, 1996; Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.; Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br.32, Sarajevo, 2011., 35-59; *Sidžil nevesinjskog kadije (1767-1775.)*, Mostar, 2009, 40; *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, Mostar, 2011, 42, 44.

⁸ Alija Galijašević piše: “Nema sumnje da su ove vakufske ustanove vršile one funkcije koje će u novije doba obavljati gradske štedionice i banke. Drugim riječima, banke će nastaviti kontinuitet što su ga prethodno vršili vakufi na jedan originalan način, primjeren tadašnjim uslovima i vladajućim nadzorima islamske provincije.” Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo u tešanjskom kraju kroz historiju*, Tešanj, 1999, 25.

⁹ Kreševljaković navodi da se vakufski interes za novac koji je dat trgovcu ili obrtniku kretao od 10 do 50%. Mi smo u dokumentima uglavnom nalazili upisanu kamatu koja je iznosila 15% na godišnjem nivou. Kao primjer navest ćemo Hulusi-zade Mustafu, koji je 1855. godine posudio novac od vakufa u Žepču sa godišnjom kamatom od 15%. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1991, 384; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Zbirka poklona i otkupa (dalje ZPO), dokument br. 664.

¹⁰ U vakufnamama su zapisivana pravila po kojima je neko mogao dobiti novac iz određenog vakufa i pod kojim uslovima. O vakufima više vidi: Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo, 1996; Ista, *Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IX-X*, Sarajevo, 1983, 103-112; Ista, *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća*, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XX-XXI, Sarajevo, 1974., 110-158; Ista, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.

U tom valja postupati na pravi šerijatski način, kako se ne bi taj posao izvrnuo u lihvu ili glavnica razasula po gubitku. Neka se radi s trgovcima, zanatlijama, poljodjelcima od pripadnika vjera (bez razlike) koji su na glasu kao imućni ljudi u dobrom stanju, na kojima se vide tragovi povjerenja, naročito da su ispravni i da znaju čuvati i neka budu poznati među svijet svojim lijepim vladanjem, a ne lažju i zatezanjem u vraćanju duga. Neka se ne daje emirima (sandžakbezima) valijama, muherisima (profesorima), kadijama, džindijama (vojnim licima), ni ostaloj vojsci, niti posjednicima timara, nevaljalim i rđavim ljudima, niti prezaduženim ni sultanskim robovima, niti onima koji imaju namjeru da prevare ili koji su pohlepni, ma u koju klasu ljudi spadali.”¹¹

Ove odredbe jasno govore da se vakufski novac nije mogao davati kao posudba ili zajam ljudima koji taj novac nisu obrtali, nego im je trebao kao ispomoć, međutim određene iznimke su zasigurno praktikovane.¹² Novac je prema strogim pravilima mogao dobiti samo onaj ko sa novcem i radi, dakle kamata nije bila dodata na osnovicu, nego je bila planirani procenat zarade odnosno dobiti koji je ostvaren obrtom. S obzirom da se ova pravila nisu poštovala, kako u Osmanskom carstvu, tako ni u Bosni, kao i zbog sve većih zloupotreba sa visinom naplaćivane kamate, zatim zbog brojnih požara i ratova, vakufi su vremenom postajali materijalno slabiji.¹³

Pored vakufskih ustanova kreditiranje je praktikovano i gotovinom maloljetničke siročadi, a u dokumentima se kao kreditor pojavljuju i druge institucije poput crkvi.¹⁴ Kreditiranje je također obavljano i putem individualnih posudbi novca

¹¹ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 384.

¹² U članku o kreditima u Tešnju ukazano je da se novac davao na murabahu sa 15% godišnje kamate, a među korisnicima su upisani seljaci, obrtnici, trgovci, spahije, svećenici, činovnici i drugi. Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo...* 27.

¹³ U sarajevskom sidžilu je zapisana bujuruldija vezira Ebu Bekir-paše, izdata 8.3.1804. godine, kojom se ukazuje da je zbog zloupotreba vakufskih dobara potrebno jednom godišnje izvršiti pregled poslovanja svih vakufa. Slična situacija je bila i u zemljama Austrijskog carstva gdje su 1850. godine kritikovali katoličko sveštenstvo iz Zagreba, u izvještajima za Beč, “jer se bezočno bavi lihvaranjem.” Vidi: Orijentalni institut Sarajevo (dalje OISA) Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje ZANU BiH), Sidžil br. 43, inv.br. 55/3, 53: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 324.

¹⁴ Marko Marković piše: “Kao novčarski povjerioci javljaju se još od prije 400 godina, vakufi, crkvene opštine, manastirske uprave, imućniji sveštenici, i građani,Iako ni hrišćanstvo ni islam ne dozvoljavaju posao davanja novca pod interes, bankarskim poslovima pored jevreja bavili su se i hrišćani, i muslimani i njihove ustanove.....Gazi Husrev-beg je dakle udario temelj jednoj vakufskoj bankarskoj radnji prije 400 godina i prvoj u Bosni i Hercegovini uopšte.” Svoje lične utiske o ovom periodu ostavio je i Živko Crnogorčević,

na određeni period uz određenu kamatnu stopu, od strane bogatih ljudi.¹⁵ Međutim, to nije uvijek podrazumijevalo i njihovu ličnu korist i materijalnu zaradu.¹⁶ Zloupotrebe po pitanju kreditiranja bile su stalno prisutne, kamate su se kretale oko 25% u nekim trgovačkim centrima, pa čak i do 50% u nekim provincijama.¹⁷ Ovako visoke kamate su primjeri koje možemo nazvati zelenaškim i lihvarskim s obzirom da su visoko iznad zakonom dozvoljenog procenta. Iako je vlast raznim mjerama pokušava zaustaviti ovu pojavu a njene počiniocce kazniti, lihvarjenje je bilo prisutno kako u gradskim, tako i u seoskim područjima.¹⁸

Klasične posudbe novca uz prethodno dogovorenu kamatu ili fajdu, praktikovali su ugledni i bogati građani kako u Osmanskom carstvu, tako i u cijelom Bosan-

koji je u svojim memoarima zapisao kako je on posuđivao novac od crkve uz dogovorenu kamatu, te da je jednom prilikom on "imao kod sebe 250 dukata crekvenije pod interes, Jovo Maksimović imao je 100 dukata, a Risto Đukić 150, još su neki trgovci uzeli novce pod interes...." I pravoslavna crkveno-školska opština je školske prihode praktikovala davati u obliku kredita sa kamatom i bez kamate. Tako u izvještaju za školsku 1853 g. između ostalog piše: "od različitih kirija, magaza, dućana i hana primise 7321,20 groša, lanske kase zaostavština gotovog novca 6864..... Zaostavša suma u kasi nalazi se u sljedećima: na Risti Čangalu jedan temesuć od 100 dukata, Panti Čebediji 252 forinte, Nikoli Krajini ekmekčiji 531 groš, Dimitriji Lakinu Časipoviću 1602 groša, Lazaru Todoroviću Dukiću lihva od 600 zavješ. for. 690, Risti Perinu također lihva od 100 zav. forinti 115, Tomi Raduloviću od 150 lihva for. 15= 177,20..." Vidi: Marko Marković, *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*, 4: *Memoari Živka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966, 43; NUB BiH, Zbirka rukopisa inv.br.18.

¹⁵ U Tešnju se spominje neka djevojka Rabija koja je imala 75.210 akči koje je posuđivala uz kamatu. Ovaj novac je davala zanatlijama, trgovcima i težacima na području tešanjskog kadiuka. Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo...*, 29.

¹⁶ Kao primjer individualnog kreditiranja sa kamatom bez lične dobiti navest ćemo slučaj Merjeme koja je dok je bila živa ostavila kuću suprugu Mehmedu, ali da se ista kuća nakon njegove smrti proda, a novac daje uz kamatu. Dobivenu kamatu je Merjema zavještačila da se daje za plaćanje nameta siromašnih stanovnika Baline mahale, u kojoj je i živjela, ili da se dijeli sirotinji iste mahale. Vidi: *Sidžil mostarskog kadije*, 29.

¹⁷ Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, Vol. 29, No. 1, 139.

¹⁸ Kako bi zaustavio lihvarjenje sultan je u 17. stoljeću izdao adalet namu u kojoj je zabranio naplaćivanje dobiti veće od 15%, a svi koji bi naplatili veći procenat, kaznili bi se tako što bi im se odbila suma u visini procenta koji bi prešao zakonsku osnovu. Vidi: Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, 139.

skom ejaletu/vilajetu.¹⁹ Jedna od najpoznatijih sarajevskih uglednih porodica koja se bavila poslovanjem davanja novca uz vrlo visoke kamate bila je porodica Očaktanum.²⁰ O njima su ostale zabilježene mnoge priče, ali i jedna pjesma koja glasi: “Blago tebi sinja kukavice, što ti kukaš u šumi na grani, a nijesi Očaktanu dužna.”²¹ Međutim, ne treba zanemariti ni “zloglasne zelenaše”, braću Stanišiće, koji su kako Aleksa Popović navodi “davali novce pod interes sa obligacijama sto %.”²²

U 19. stoljeću, reformama sistema Carstvo je pokušalo regulisati i ekonomska pitanja. Tako je 1847. godine osnovana prva banka modernog poslovanja u Istanbulu, nazvana Dersaadet.²³ Iako je ova banka vrlo brzo propala, u periodu njenog postojanja osmanska vlast je uspjela održati domaću valutu stabilnom. Zbog toga se 1856. godine Carstvo odlučilo na osnivanje nove banke, koja je nazvana *Osmanlı Bankası*.²⁴ Sjedište banke je bilo u Istanbulu, a filijale su otvorene u Londonu, Izmiru, Bejrutu, Bukureštu, Solunu, Larnaci, Aleksandriji, Parizu, Damasku i drugim ekonomski značajnim mjestima u Carstvu.²⁵ S obzirom na udaljenost ovih filijala od

¹⁹ Kreševljaković navodi da su se davanjem novca uz visoke kamate od 50 pa čak i 100% posebno bavili židovi, a malo manje kršćani i muslimani. Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 385.

²⁰ Mehmed Očaktan je umro 1810. godine bez nasljednika, pa je državi od njegove ostavštine pripalo 100.000 groša. Ako groše pretvorimo u dukate, dobit ćemo da je državi pripalo oko 2.000 mađarija. Vidi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985., 189.

²¹ U jednoj od priča su opisani na sljedeći način: “Njih dvojica su bili posljednji izdanci stare porodice Očaktana, nakon što je mlađi brat Asimaga, koji je bio udovac, za minule kuće ukopao jedinca sina, dok se Avdaga nije ni ženio. Živjeli su kao osamljeni čudaci u golemoj i pustoj kući, omrznuti i od komšiluka i od čitava Sarajeva, najviše zbog svoga titizluka i strašne gladi za imetkom, a posebno zbog zelenaštva kojim su se bavili i zbog kojeg su i u pjesmu ušli. Ako bi ih ko i posjetio, bili su to oni koje je ljuta nevolja na to natjerala.” Vidi: Rešad Kadić, *Posljednji Bašeskijin zapis*, Sarajevo, 1997, 184; Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944, 27.

²² Aleksa, kao sin trgovca koji je pisao svoja sjećanja, naveo je Lazara, Ristu i Jakova Stanišića kao primjer ljudi koji su davali novac uz velike kamate. Aleksa J. Popović, *Posljednje grčke vladike u Bosni*, Sarajevo, 1906., 6.

²³ Prva banka u Osmanskom carstvu osnovana je u Izmiru 1840. godine, od strane londonskih vele-trgovaca sa kapitalom od 200.000 funti sterlinga, ali je ova banka zbog krize bila primorana na zatvaranje 1847. godine. Više o tome vidi: Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000., 212; Resad Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988., 95.

²⁴ Više vidi: Eldem Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Istanbul, 1999.

²⁵ Više na: http://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Bank

Sarajeva njihovo otvaranje nije izazvalo nikakve promjene u ekonomskom sistemu, a samim tim niti u načinu kreditiranja kod građana Sarajeva.²⁶

Analiza dostupne arhivske građe ukazuje da je prva banka u Sarajevu otvorena u martu 1871. godine, i da je to bila filijala privatne banke u vlasništvu Adolfa Bajea. Centrala ove banke nalazila se u Pešti, a u Sarajevu je bila registrovana kao “banka i mjenična radnja.”²⁷ Sarajevska filijala je bila jedna vrsta štedionice, sa zagarantovanim kamatom. Međutim, osnovna djelatnost ove banke bila je prodaja loza. Loze su se mogle kupiti na rate, a kamata na njih “od dana kad se novci polože pa do povratka loze” iznosila je 5%.²⁸ Zastupnik ove banke i mjenjačnice u Sarajevu bio je Hajnrih Illek, a u oglasu objavljenom u listu *Sarajevski cvjetnik* kao ličnu “težnju” on je naveo “da mojim n.n. komitentima dadem priliku da sve moguće koristi, koje štedionica i radnja na rate u sebi sajedinjuju, uživaju.”²⁹ U isto vrijeme je i Jovo Besarović, sarajevski trgovac, otvorio hansku radnju u kojoj je, kako je naveo u oglasu, pored ostalog nudio i usluge davanja novca s trgovačkim interesom.³⁰

Nekoliko godina prije otvaranja prve bankovne filijale u Sarajevu, Osmansko carstvo je pokušalo zvanično i u praksi regulisati kreditiranje tako što su formirane štedionice ili menafi sanduci, odakle se mogla izvršiti posudba novca uz minimalnu kamatnu stopu. Osnovni razlog uspostave ovih štedionica bila je visina kamate koja je naplaćivana kada se novac posuđivao “od ljudi.”³¹ U Bosanskom vilajetu prve štedionice osnovane su 1867. godine, i to u sljedećim kadilucima: gračaničkom, brčan-

²⁶ Galijašević smatra da “...zaostajanje u razvoju bankarstva, sljedstveno tome i privrede, a posebno nekih njenih djelatnosti, kod bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini nije samo posljedica ekonomskih i društvenih okolnosti. Razlozi se dijelom mogu naći i u nazorima i mentalitetu ovog stanovništva. Naime, dugo se tražio modus kada je u pitanju davanje novca na kredit, između Kur'anskih ajeta koji govore o kamati i ono što je realnost života.” Vidi: Alija Galijašević, *Ekonomske prilike i bankarstvo...*, 36.

²⁷ *Sarajevski cvjetnik*, god. III, br.13, 3.4.1871, 2.

²⁸ U oglasu su za kupovanje na rate preporučene sljedeće loze: “1. Kreditne loze, 2. Državne loze od 1854, 1860, 1864, 5. Loze dunavskog parobrodstva, 6. Rotšildove loze 1839, 7. Trstanske loze, 8. Ugarsko-premijske loze, 9. Ruske loze od 100 rubalja, 10. Turske loze. Količinu rate neću mojim n.n. komitentima da propisujem i ostavljam to na njihovu volju da ih u većem ili manjem plaćanju polažu. Od 5 do 30 forinata mjesečno mogu se kod mene loze na rate uzeti. Liste vučenja, kalendar o lozama, programe dajem bezplatno. Naručbine sa strane pahname izvršuju se odmah.” Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ *Sarajevski cvjetnik*, g. III, br. 7, 20.2.1871, 2.

³¹ *Bosna*, br. 83, 18. i 30. decembar 1867, 1.

skom, zborničkom, srebreničkom, bihaćkom i maglajskom.³²U prve tri godine osnovane su štedionice u trideset i osam kadiluka. Novac iz ovih štedionica mogao se dobiti ukoliko je dužnik imao neku garanciju. Kamata je trebala iznositi 1% na godišnjem nivou, što je bio i najduži planirani period za posudbu novca iz štedionice.³³ Prema odredbama, novac iz ovih štedionica prvo su trebali dobiti seljaci pa tek onda trgovci i obrtnici.³⁴ Dakle, sistem je bio obrnut od novca koji su davale vakufske institucije, što nam jasno ukazuje da je njihova svrha bila pomoć siromašnijim slojevima stanovništva. Zaista je indikativno da štedionica nije otvorena u Sarajevu, kao najvažnijem privrednom centru i glavnom gradu vilajeta.³⁵Interesantno je da kao mogući razlog neotvaranja štedionice u Sarajevu Kreševljaković navodi: “Bog zna nijesu li ovo plemenito djelo kod odlučujućih faktora osujetili sarajevski lihvari?”³⁶

S obzirom na navedeno postavljaju se pitanja: Ko su bili sarajevski lihvari i da li sarajevski veletrgovci spadaju u tu kategoriju? Da li sarajevski veletrgovci novac posuđuju organizovano ili individualno? Kolika je visina kamate, da li je bila fiksna, kako je naplaćivana i da li je bila obavezna? Naravno, nezaobilazno je i pitanje zakonske regulacije ove vrste kreditiranja.

Analiza dostupne građe ukazuje da su sarajevske veletrgovačke kuće sredinom 19. stoljeća stekle materijalnu osnovu koja im je omogućavala ulazak u poslove kreditiranja.³⁷ Kreditni sistem koji su praktikovali sarajevski veletrgovci realizirao se u dva oblika. Prvi je kada se novac posuđivao sa određenim ineteresom ili kamatom koji je mogao, ali nije morao biti u zakonom dozvoljenoj visini, i drugi oblik je kada

³² O menafi sanducima više vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 383-396.

³³ Jedan ovakav zajam dobio je i Vejsil Osmanović, kmet iz sela Okruglice. Ovaj zajam realizovan je u decembru 1874. godine, uz kamatu od 3%, na period od godinu dana. Možemo samo pretpostaviti da je razlog većeg procenta od 1%, kako je propisano statutom ove organizacije, taj što kmet nije imao ni zalog ni jemca. Vejsilova priznanica je upisana 31. 12. 1874. godine, pod rednim brojem 2.637. Uporedi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 389.: ABiH, ZPO, 314/5

³⁴ Da se ova odluka nije poštivala, potvrđuje nam pismo koje je 1877. godine uputio veliki vezir valiji Bosne u kojem mu je naređeno da se zabrane zloupotrebe ovih sanduka i zabrani davanje novca osobama koje se nisu bavile privredom. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 394-395.

³⁵ Pored Sarajeva unutar Bosanskog vilajeta štedionica nije otvorena u Ljubuškom, Nevesinju, Bileći, Trebinju, Nikšiću i Pivi. Ibid, 392.

³⁶ Ibid, 394.

³⁷ U dokumentima kada se misli na klasičnu kamatu spominje se kamata, fajda ili interes, te ćemo i mi koristiti ove pojmove.

se novac posuđivao bez interesa koji je također mogao biti uz određene uslove, kao vremenski rok, ali i bez ikakvih uslova. Potrebno je imati u vidu da su individualni krediti zavisili od odnosa kreditora i dužnika, te da je svaka kreditna transakcija u tom smislu bila posebna i jedinstvena, ali da je za zakonsku zaštitu morala poštovati važeće propise.³⁸

Posudbe novca bez kamate

I pored raširenosti u svakodnevnom životu, davanje kredita sa određenom visinom kamate nije bilo popularno u Sarajevu, kao ni u ostalim dijelovima Osman-skog carstva. Pored upitnog vjerskog gledanja na ovaj vid zarade, ljudi koji su se bavili tim poslom, a posebno oni koji su smatrani zelenašima i lihvarima, bili su nepoželjni u društvu, bez obzira kojoj su religiji pripadali.³⁹ Možda baš zbog toga sarajevskim veletrgovcima davanje novca na fajdu nije bilo obavezno popratno zanimanje, niti su svi veletrgovci posuđivali novac sa kamatom, i pored vezivanja njihovog imena sa ovom djelatnosti.

Iako raspoložemo malim brojem izvora, oni nam jasno ukazuju da su neki veletrgovci zbog religijskih osnova ili prijateljskih odnosa praktikovali posuđivanje novca bez kamate. Religijski aspekt, posebno kod muslimanskih veletrgovaca, možemo povezati sa strogom vjerskom zabranom uzimanja kamate.⁴⁰ Pored toga posud-

³⁸ Ibrahim Tepić je konstatovao da u osnovi individualnih kredita možemo razlikovati trgovački od zelenaškog, te da su trgovci učestvovali u oba. On je ukazao na važnost kredita za razvoj trgovine, i njegovu ulogu u dužničko-povjerilačkim odnosima. Vidi: Ibrahim Tepić, *Trgovina u Bosni i Hercegovini od 1856. do 1875. godine*, magistarski rad u rukopisu, 197.

³⁹ Osman A. Sokolović je o tome napisao sljedeće: “Čaršija i narod ne samo da je zazirao od njih (misli na lihvare, H.Y.) nego ih je čak i mrzio.” Dodavši i pjesmu koja je to potvrđivala “Sarajevski pjesnik XVII stoljeća, Sebleti, u jednoj pjesmi o Sarajevu veli da se neke Sarajlije bave lihvom, da uzimaju 15% zarade umjesto 10%, da su izmiješali vakufske i privatne gotovine, pa on još prije katastrofalnog požara iz godine 1697. proriče propast Sarajeva ovim riječima: “O ti savršeni, zbog kamate će najposlije doći nesreća ovom gradu (Sarajevu).” Vidi: Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, 26.

⁴⁰ U Kur'anu je uzimanje kamate zabranjeno sljedećim ajetom: “Oni koji se kamatom hrane neće se dići osim kao oni koje je šejtan dodirno izbezumio. To je zato što su govorili: Trgovina je doista isto što i kamata! A Allah je dozvolio trgovinu, a zabranio kamatu. Onome do koga dopre pouka Gospodara njegova - pa se okani, njegovo je ono što je prije stekao, njegov slučaj će Allah rješavati; a oni koji opet to učine - biće stanovnici Džehennema, u njemu će vječno ostati. Allah uništava kamatu, a umnožava dijeljenja. Allah ne voli nijednog nevjernika, grešnika.” Kur'an, Al-Baqara 275-276.

be bez ikakve fajde ili dobiti smatrane su dobrim djelom koje je religija odobravalala i poticala.⁴¹ Smatramo da se odnos prema kamati, tj. njeno nepraktikovanje, kod pojedinih veletrgovaca u ovom smislu može posmatrati kroz prizmu religijske zabrane i prijateljskih pobuda.

Iako raspoložemo šturim podacima, ipak možemo ukazati na neke od sarajevskih veletrgovačkih kuća koje su posuđivale novac bez kamate. Neke su to radile bez ikakve zvanične potvrde tj. seneda ili temesuća, a neke su praktikovale takav dug ovjeravati na sudu. Jedna od veletrgovačkih kuća koja je davala novac bez kamate i bilo kakve potvrde bila je trgovačka kuća Mulage Merhemića. To je ujedno bila i jedna od najvažnijih i najvećih trgovačkih kuća u Sarajevu. Oni su davali novac, ali samo u obliku posudbe, osobama kojima je novac bio potreban. Od njih su novac posuđivali i Popovići, a Aleksa J. Popović je u svojim sjećanjima napisao kako je on kao sin sitnog trgovca lično nekoliko puta posuđivao novac od Merhemića. Međutim, Merhemići za te posudbe nisu nikada tražili kamatu, čak su nastojali da niko za te posudbe i ne sazna kako dužniku ne bi bilo neprijatno.⁴² Da je Merhemić posuđivao novac i van sarajevske čaršije ukazuje jedna objava iz lista Bosna, izdata od strane mutesarifa bihačkog sandžaka. U njoj se potvrđuju dugovi sarajevskim trgovcima: Merhemiću, Abdiji Mustafi, Muli Devrićima, hadži Salihu, hadži Dervišu Talađiću, Mošču Uščupliji, te Đorđiju Serezliji, od strane Jovana Nikolića iz Dubice koji je umro, te je dugove neophodno naplatiti iz ostavštine.⁴³

U defteru Potogija, poznatih sarajevskih trgovaca također se spominju dvije posudbe koje su oni napravili i to od veletrgovačke kuće Čomara i od Mujage Kreštalice. Obe posudbe su napravljene u madžarijama i ne spominje se pored njih visina kamate.⁴⁴ Poznato nam je da se u defter upisivao svaki groš bez obzira na koji način je potrošen i u koje svrhe, tako da nije postojala opcija da u defter nije upisana određena dobit ukoliko je bila dogovorena.

Veletrgovačka kuća Kumašin također je praktikovala posudbe novca bez kamate.⁴⁵ Oni su ove posudbe obično ovjeravali i na sudu. Interesantno je da Kumašini

⁴¹ Sokolović piše da su se posudbe novca “vršil(e) radi Božijeg zadovoljstva kako to Kur'an i kerim i nalaže.” Vidi: Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, 29.

⁴² Aleksa J. Popović Sarajlija, *Životopis znamenitih Sarajlija*, 9.

⁴³ Vidi: *Bosna*, br. 309, 23. 5. i 5. 6. 1872, 2.

⁴⁴ Najvjerojatnije se radi o pozajmici gotovog novca, a ne o dugu za veresiju, jer te dugove spominje na drugom mjestu u defteru i to jedne pored drugih. Vidi: Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine....*, 15, 31-32.

⁴⁵ Veletrgovačka kuća braće Kumašin upravljala je i sa nekoliko vakufa u Sarajevu. Koliko su oni bili oprezni sa pitanjem kamate isključivo iz religijskih razloga ukazuje i da su prilikom

ponekad nisu dugove upisivali u sudske potvrde odmah, nego su to radili naknadno. Tako su nekom Šerifu, 1875. godine upisali u sudsku potvrdu posudbu od 3200 groša, a iz potvrde se vidi da je novac već preuzet.⁴⁶ Posudbu je Šerif potvrdio svojim ličnim pečatom na zvaničnom senedu. Iz dokumenta se jasno vidi da nije bilo nikakve kamate niti da je zarada bila predviđena u transakciji s obzirom da se vrijednost madžarije u odnosu na groš utvrdila na samom dokumentu. To nije bilo prvi put da su Kumašini izlazili u susret i posuđivali novac bez kamate.⁴⁷ Jovo Radulović je posudio od Ahd-age Kumašina iznos od 639 groša, koje mu je Jovo vratio u januaru 1862. godine.⁴⁸ U pismu u kojem ga je obavjestio o povratu novca ne spominje nikakvu kamatu, i navodi kako je ostao dužan i Edhemagi Česariju 781 groš i Mujagi Šeri 281 groš, zamolvši Ahmed-agu da im on odnese novce. U pismu se jasno vidi da se radilo o posudbi gotovog novca te da niko od njih nije tražio kamatu.⁴⁹ Po potpuno istom principu je Muhamed Kumašin posudio novac Luki Bogdanoviću 1870. godine, a posudba je zavedena u sudski registar, za što je dobiven poseban sened. Ni u ovom slučaju kamata nije ni spomenuta. Suma koju je Muhamed posudio Luki iznosila je 3980 groša.⁵⁰ Na ovaj sened kao svjedoci potpisale su se četiri osobe.⁵¹

Dešavalo se da i veletrgovačka kuća Kumašin posudi novac, a jedan dokument ukazuje da ni oni nisu davali kamatu na novac koji su posuđivali. Tako su 1869. godine posudili od Derviš-paše Čengića 577 zlatnih medžedija, 1550 zlatnih napoleo-

davanja novca iz vakufskih sredstava imali fetvu za to. U fetvi se konkretno dozvoljava da novac od vakufa daju uz određenu dobit, a da od iste finansiraju osoblje dotičnog vakufa. Slično su postupili i stanovnici Dudi-Bula mahale u Sarajevu kada su uvakufili 250 groša “dajući ga na šeriatom dozvoljeni istirbah (priplod)” a od navedene dobiti se trebao plaćati imam džamije u spomenutoj mahali i popravljati džamija. Vidi: Historijski arhiv Sarajevo (dalje HASA), Fond Kumašina (dalje FK), kutija br. 9, dokument br. 901/1.; OISA ZANU BiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L71a

⁴⁶ Iskreno se zahvaljujem kolegici Almi Omanović-Veladžić koja mi je prevela ovaj dokument. HASA, FK, kutija br.7 dokument br. 629.

⁴⁷ Vidi:HASA, FK, kutija br.7, dokumenti 605-639.

⁴⁸ Pismo Jove Radulovića, Ahmedu Kumašinu, poslano 17. aprila 1862. godine počinjalo je sa “Dragi aga, danas vam šaljem po Omeru novaca u kojemu ćete naći za svoj račun što sam osto vama dužan čisto groša 639.....” HASA, FK, kutija br. 10, dokument br. 930.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ HASA, FK, kutija br. 5, dokument br. 279.

⁵¹ Ibid

na i 910 madžarija, bez kamate.⁵² Ova posudba je također zavedena u sudski registar, a sened je potvrđen svojeručnim pečatima. Interesantno je da se u ovom senedu ne spominje ni rok povrata novca.

Kod hrišćanskih veletrgovaca dostupna građa kazuje da su posudbe novca bez kamate najčešće praktikovali ukoliko je novac bio potreban nekoj od veletrgovačkih kuća, a posebno kada bi se neko od njih našao bez dovoljno novca u inostranstvu ili kada bi mu novac bio hitno potreban za određeni trgovački posao, ali isključivo na prijateljskoj osnovi.⁵³ Takve posudbe bi bile uglavnom samo na nekoliko dana i smatrale su se više "izlaskom u susret" nego kreditiranjem. Tako je 1856. godine dok je boravio u Beču radi rješavanja sudskih problema Dimitrije Jeftanović, vlasnik poznate sarajevske veletrgovačke kuće, posudio od Hadžiristića, također poznatih sarajevskih veletrgovaca, 200 dukata bez ikakve kamate.⁵⁴

Ukoliko se radilo o posudbama novca bez kamate između sarajevskih veletrgovaca i trgovaca iz drugih centara, onda je to također bilo samo na nekoliko dana. Međutim u tim slučajevima analiza dokumenata ukazuje da se u dokument upisivalo da je posudba bez kamate samo do određenog dana. Rok za povrat novca u takvim prilikama uglavnom je bio do 15 dana, a u potvrdi je upisivano da je za svaki dan koji bi se prekoračio bilo neophodno isplatiti kamatu.⁵⁵

I pored toga što se u ovim slučajevima radilo uglavnom o prijateljskim posudbama, ponekad je dolazilo i do raznih nesuglasica. To se posebno dešavalo ukoliko dužniku posao u tom periodu nije bio profitabilan, te je kako vrijeme prolazi bilo

⁵² Iskreno se zahvaljujem kolegici Almi Omanović-Veladžić koja mi je prevela i ovaj dokument. HASA, FK, kutija br. 7, dokument br. 606.

⁵³ Sarajevska trgovačka kuća Budimlić nije bila u prijateljskim odnosima sa većinom sarajevskih veletrgovaca. U jednom pismu koje je napisao Risto bratu Stipi pisalo je: "... i što pišeš zamoli toga zamoli ovoga nemari niko za molbu već uputa traži mita i dukata pa kako meni izađe ja nemam ni ašluka za troška a kamoli ići te mititi prijatelje." Na sličan zaključak navodi i jedno pismu u kojem je pisalo: "Za ono novca što biste rad uzajmiti, udarili ste i ovamo na česaluk gori nego je tamo. Špekulanti stisli se oko groša kao oko duše. U jednog pouzdanog vazda sam nalazio, a sve za drugog nigda za sebe, i sada bi našao da nisam zapeo zbog jednog dužnika kabasta koi na vodu ne odgovara, a ja sam se ufatio, nejmam onamo a na drugo mjesto mi je mučno udariti." U njemu se jasno vidi da se novac posuđivao samo od poznatih ljudi, prijatelja, ali da je nevraćanje duga i za jamca predstavljalo ubuduće zatvorena vrata za posudbe. Vidi: ABiH, Fond Budimlića (dalje FB) kutija br. IX-4-1: Dr. Andrija Zirdum, *Pisma Bosanskih franjevaca 1850-1870*, Plehan, Slovoznak, 1996, 233.p.186.

⁵⁴ ABiH, Fond Hadžiristići (dalje FH), kutija br. IX-1-11.

⁵⁵ Gavro Jelić je nakon 1875. godine često posuđivao manje sume novca bez kamate, koje je morao vratiti u roku od 8 dana. Vidi: ABiH, Fond Jelić (dalje FJ), kutija br. IX-3-9.

sve teže vratiti novac. Takvi slučajevi, iako rijetki, obično se mogu uočiti kroz poslovnu i privatnu korespondenciju koja u tom slučaju otkriva nastali problem. I pored toga nije se dešavalo da se prijateljstva potpuno raskidaju zbog toga iako se u privatnoj korespondenciji prijetilo takvim činom. “Našem strpljenju i prijateljstvu ima granica” pisao je Risto Hadžiristić Gavri Jeliću, koji mu godinama nije htio isplatiti posuđeni novac.⁵⁶ Međutim, isti Hadžiristići su tek nakon nekoliko godina priznali dug od 250 dukata koji su imali prema trgovačkoj kući Despić, isplativši ga bez kamate.⁵⁷

Ovakve posudbe su ipak bile dosta rijetke, a za bilo kakav nesporazum i dužnik i dužitelj su se mogli obratiti sudu. Za pokretanje parnice neophodno je bilo imati svjedoke ili potpisanu potvrdu ili list deftera u kojem je zaduženje upisano.⁵⁸ Rješavanje duga napravljenog za gotov novac nije se razlikovalo prema zakonu od duga stvorenog veresijom, ili proglašenjem bankrota.⁵⁹

Defter dužnika, iz Sarajeva, iz godine 1843-44, ukazuje da je ukoliko naplata nije bila izvršena u dogovoreno vrijeme dužnik bio uhapšen i zatvoren sve dok ne bi isplatio dug ili našao jamca za isplatu. Ukoliko je dug isplaćivan sudskim putem, dužnik je bio obavezan platiti i globu.⁶⁰ Neophodno je napomenuti da su sarajevski

⁵⁶ Hadžiristići su Jeliću pisali: “Ovom prilikom molimo da se za ovdašnji dug vaš starate jerbo sve na stranu jednom je vrijeme da i mi do naših novaca dođemo.” Međutim, Jelić nije odgovarao na ova pisma, pa naredni mjesec, u januaru 1878. godine Hadžiristići su napisali: “ovom prilikom molimo da se za ovdašnji dug vaš starate jerbo sve na stranu jednom je vrijeme da i mi do naših novaca dođemo te vas opet prijateljski na to opominjemo i u nadi da ćete jednom i naše opomene u prizerske uzeti.” Kako Jelić nije ni nakon toga vratio dug, Hadžiristić je u novembru napisao: “Našem strpljenju i prijateljstvu ima granica.....odma pošalji 2000 forinti najmanje.” Gavro Jelić očito nije imao novac da vrati dug, jer vidimo da je jedno pismo sličnog sadržaja dobio i u julu 1879. godine. U njemu je Hadžiristić napisao: “Ovome se mora stat u kraj.” Vidi: ABiH, FJ, kutija br.IX-3-9.

⁵⁷ U pismu u kojem su Despići obaviješteni da je Hadžiristić u Beču priznao dug, Moize Finci je pitao da li oni žele da se taj novac stavi u banku uz određeni interes. HASA, Fond Despić (dalje FD), kutija br. 2.

⁵⁸ U jednom popisu novčanih sredstava vezanom za Jevreje u Sarajevu iz 1834. godine, između ostalog navodi se da je isplaćena suma od “2.500 groša radi zahtjeva zabranjenih zajmova.” Možemo pretpostaviti da je ova suma plaćena kao naknada za zajmove koji nisu bili dozvoljeni, a to su jedino bili zajmovi sa kamatom preko dozvoljenog procenta, ali to ne možemo tvrditi. Vidi: Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo, 1911, 67.

⁵⁹ Kompletan procedura se vodila prema odredbama Trgovačkog zakona i dopunama iz 1869. godine, a najvažnije je bilo da se tužba za dug podnese prije nego zastari, tj. da nije napravljen prije više od 15. godina. Više o tome vidi: Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu*, 30-32.

⁶⁰ *Bosna*, br. 84. 25.12. i 06.01. 1868, 1.

veletrgovci koristili usluge suda po pitanju žalbi na neplaćanje dugova, kad god bi to bilo potrebno.⁶¹ Međutim, to se više odnosilo na pitanje vraćanja duga napravljenog prodajom artikala na odgođeno plaćanje, tj. veresijom, nego na naplatu posuđenog gotovog novca.⁶²

Posudbe novca na fajdu

Posudbe novca uz dogovoreni procenat zarade koji se u dokumentima naziva fajda ili interes, praktikovali su kako bogati pojedinci tako i pojedine veletrgovačke kuće u Sarajevu. S obzirom na nepopularnost ovog posla u društvu možemo pretpostaviti da je dolazilo i do određenih prikriivanja visine kamate koja je naplaćivana. Na jedan mogući oblik *skrivene* kreditiranja ukazao je Avdo Sućeska. On je naveo da “su privatnici ukoliko bi i pozajmljivali novac uz kamate, izbjegavali širi publicitet tog posla i, najvjerojatnije, takve poslove svršavali u četiri oka.”⁶³ To obrazlaže kroz primjere kada kreditor umjesto gotovog novca prikazuje u sudskim dokumentima prodaju robe čiju vrijednost upisuje u kompletnom iznosu posuđene sume i planirane dobiti, ili kako ga Sućeska naziva “pribjegava fikcijama pomoću kojih će se ostvariti željeni cilj, a da se pri tom izbjegnju eventualne neugodnosti.”⁶⁴ S obzirom da se radi o prodaji robe, po automatizmu pomislimo na trgovce. Međutim, mi ne možemo tvrditi da ovakvih fikcija nije bilo kod veletrgovaca, ali moramo napomenuti da je sistem trgovine u osnovi bio zasnovan na dužničko-povjerilačkim odnosima, te da je prodavanje robe na odgođeno plaćanje, tj. veresiju, bilo najuobičajnije.

⁶¹ Postojala je cijela procedura od nekoliko opomena, preko uključivanja prijatelja i uglednih ljudi na naplatu, pa tek onda bi sud bio kao posljednja instanca uključen u cijeli proces.

⁶² Trgovina sistemom veresije ili dužničko povjerilački odnosi su bili svakodnevni, te su i problemi vezani za naplatu veresije kod sarajevskih veletrgovaca u tom smislu bili mnogobrojniji.

⁶³ Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu....*, 109.

⁶⁴ Kao objašnjenje kako bi fikcije izgledale Sućeska navodi: “Kod zajma ove fikcije bi izgledale ovako: zajmodavac (povjerilac) proda zajmoprimcu (dužniku) neku stvar na veresiju, recimo za 10 groša. Poslije prijema robe dužnik je istovremeno prodaje trećem licu, recimo za 8 groša, a zaračunava mu 10, jer mu je za taj iznos prodao stvar, koju mu ovaj nije platio..... Povjerilac i dužnik dolaze pred šeriatski sud i izjavljuju: prvi, da je prodao drugom jednu stvar, recimo za 6.600 akči, a drugi, da je tu stvar kupio i primio. O čemu se ovdje radi. Očito je da se radi o pozajmljivanju novca, i to uz kamatu, a ovaj posao se fiktivno obavlja putem ugovora o kupoprodaji neke robe koje faktično nema. Visina kamate, odnosno kamatna stopa najčešće je iznosila 10% od glavnice....” Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu....*, 112

Prodaja robe na veresiju podrazumijevala je i određeni procenat koji se dodavao na cijenu s obzirom da se isplata mogla čekati i po nekoliko godina. Stoga smatramo da treba biti izuzetno oprezan u donošenju zaključaka oko prikriivanja kamate iza “fikcija” koje podrazumijevaju prodaju određene robe.⁶⁵

Da su se sarajevski veletrgovci bavili kreditiranjem i da to nisu skrivali, ukazuje arhivska građa kao i putopisi, iako slika koju putopisci pružaju uglavnom govori o kreditiranju kao lihvarstvu.⁶⁶ Giljferding je 1857. godine za pravoslavne veletrgovce u Sarajevu zapisao da daju novac na zajam “po tri procenta mjesečno sigurnim i pouzdanim dužnicima, a po šest ili osam procenata nepouzdanijim klijentima.”⁶⁷ Dok je Ebinger 1876/77. godine pisao kako “Banke, mjenjačnice i kreditni uredi uopće ne postoje” te kako se novac može posuditi “samo od lokalnih zelenaša, uz ogromne kamate” ne navodeći tko su oni i kolika je to zelenaška kamata.⁶⁸ Slična zapažanja imao je i A. Rusoa koji je pisao da je “u Sarajevu zakonom dozvoljeni interes iznosio 12% godišnje, ali taj interes je figurirao samo na papiru: on je bio “primjenjivan samo u slučaju sporova pred licem pravde.” Inače, svi sarajevski trgovci, kako tvrdi A. Rusoa, pozajmljivali su uz “lihvarski interes”, koji je iznosio jedan i po, dva, tri, pa čak i četiri posto mjesečno.”⁶⁹ Ni Staka Skenderova ne iznosi drugačije viđenje situacije. Ona piše kako su sarajevski pravoslavni trgovci “lihvari, srebroljubci.....

⁶⁵ Ovdje treba skrenuti pažnju i na pitanje naplate ovakvih dugova. Jedan primjer sasvim jasno ukazuje da ovakve skrivene kamate nisu imale potporu u zakonu. Radi se o slučaju Mula Mustafe i Mula Hasana iz Sarajeva. Spor je došao pred kadiju kada je Mula Mustafa odbio da vrati 770 groša koje je pozajmio od Mula Hasana, a na sudu je Mula Mustafa izjavio da je posudio 556 groša, a da je ostatak sume Mula Hasan htio dobiti kao kamatu, što je svjedok čina Mula Abdulah potvrdio. Pored ovog svjedoka saslušano je još 9 ljudi, i presuda je donesena u korist Mula Mustafe. Dakle, kamatu nije uspio naplatiti, jer je na sudu dokazano da je to bila skrivena kamata. Vidi: OISA ZANU BiH, Sidžil sarajevskog kadije br.44, inv.br. 55/4, 7.

⁶⁶ Vidi: Ibrahim Tepić, *Trgovina Bosne i Hercegovine*, 197.

⁶⁷ Giljferding je istu karakteristiku naveo za cijelu Bosnu i Hercegovinu napisavši da se kamate kreću “3,4,5 pa i više procenata mjesečno.” Vidi: A.T. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni, i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972, 58, 88.

⁶⁸ Zijad Šehić, *Šta su njemački učenici učili o Bosni i Hercegovini prije sto trideset godina?*, članak u rukopisu, 16. Iskreno se zahvaljujem prof. dr. Zijadu Šehiću na ustupljenom rukopisu.

⁶⁹ Alfons Ruso je boravio u Bosni kao konzul od 1862. do januara 1867. godine. Vidi: Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981., 55, 156.

svemoćni zelenaši, gulitelji raje...⁷⁰ I pored ovih ličnih i najčešće proizvoljnih zapažanja moramo reći da sistem koji su sarajevski veletrgovci imali, a na koji ukazuje dostupna arhivska građa, ne može potvrditi navedene podatke.

Analiza dostupne arhivske građe sarajevskih veletrgovaca pruža malo drugačiju sliku o njihovoj ulozi i učešću u ovom sistemu kreditiranja. Posudbe sa određenim procentom ineteresa sarajevski veletrgovci su povremeno praktikovali od 40-ih godina 19. stoljeća. Tada su postepeno na osnovu materijalnih mogućnosti stvorili uslove za ulaganje određenih suma novca i u ovaj profitabilan posao. I pored toga posudbe gotovog novca su za sarajevske veletrgovce bile uglavnom samo usputni posao.⁷¹

Prema dostupnim dokumentima sume koje su sarajevski veletrgovci posuđivali na kredit uz prethodno dogovorenu visinu kamate sredinom 19. stoljeća uglavnom su male, ali je interes bio redovno naplaćivan. Ova vrsta kreditiranja, između osobe koja posjeduje novac i dužnika, bila je u skladu sa pravnim sistemom Osmanskog carstva tako da je bila sasvim legalna i odobrena na svim sudovima.⁷² To je bilo izuzetno važno zbog mogućih malverzacija prilikom naplate ili nijekanja samog zaduženja, kao i drugih problema koji su mogli nastati ukoliko zadužena osoba umre.⁷³

Sama visina kamate koju su naplaćivali sarajevski veletrgovci u osnovi se razlikovala prema dva principa, da li je bila *trgovački interes* ili *fajda*. Iako razlika izme-

⁷⁰ Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne 1825-1856*, u: Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976., 31.

⁷¹ Navest ćemo primjer veletrgovačkih kuća Despić i Hadžiristić. Dok je prvima kreditiranje predstavljalo dodatni posao, Hadžiristići su to praktikovali samo povremeno.

⁷² Činjenica da je uzimanje određene visine kamate bilo sasvim legalno ukazuje da pravni sistem u odnosu na šerijatski nije bio usklađen. Neophodna su dodatna istraživanja koja bi sa historijskog gledišta ukazala koliko se sistem šerijata poštovao u praksi u ekonomskom sistemu u Bosni u 19. stoljeću, kako bi stekli cjelovitu sliku o ovim izuzetno osjetljivim i kompleksnim pitanjima.

⁷³ Vakufski krediti su se osiguravali putem jamaca ili zalaganjem nekretnina. Dostupni dokumenti jasno navode na zaključak da su se dugovi, bez obzira na koji način stvoreni, naplaćivali od zaostavštine ukoliko bi potraživanja bila realna u odnosu na ostavljenu imovinu. Tako je nakon smrti kožarskog obrtnika Mustafa-paše Džipe iz Vekilharč mahale u Sarajevu, koji je umro iznenada na putu, ostao dug koji je okarakterisan kao "prezadužen." Stoga su se dugovi isplatili procentualno prema visini: Div Ibrahim paši zajam od 12000 para u iznosu od 3250 para, Mula Sulejman Sabura zajam od 40000 u iznosu od 10834 pare, zatim hadži Osmanu dug od 4000 isplaćen je u iznosu od 1083 pare. Na isti način su isplaćena i ostala potraživanja. Iz navedenog vidimo da je ostavšina umrlog Mustafe bila dovoljna da se isplati po 27%. Vidi: Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu...*, 115: OISA, ZANU BiH, Sidžil br. 43, inv. br. 55/3, 40-41

đu visine kamate kod *trgovačkog ineteresa* i *fajde* u praksi nije bila značajna, ona se u dokumentima obavezno naglašavala. Analiza dostupne građe ukazuje da je novac na *trgovački interes* davan izuzetno rijetko, i u dokumentima kod sarajevskih veletrgovaca se spominje samo nekoliko puta 70-tih godina 19. stoljeća.⁷⁴ Godine 1874. Trifko Todorović je uzeo od Jefte Jelića, u ime Gavre Jelića, 20 zlatnih medžedija, ili 2400 groša, a u temesuću je pisalo da je obavezan vratiti ih za 11 dana, a ukoliko to ne uradi morat će platiti trgovački interes. Gavro nije uspio vratiti novac, pa je platio glavnicu i dodatnih 28 groša interesa, što znači da je trgovački interes bio oko 1,16% na mjesec.⁷⁵ Možemo samo pretpostaviti da se radilo zaista o hitnoj posudbi novca za potrebe trgovine, s obzirom da je Gavri Jeliću u to vrijeme novac bio neophodan za kupovinu određenih trgovačkih artikala. Međutim, to ni u kom slučaju nije bila iznimka, jer su se posudbe gotovog novca uglavnom i davale trgovcima kojima je novac bio neophodan za nabavku određenih trgovačkih artikala.

Trgovački interes kod sarajevskih veletrgovaca možemo posmatrati više kao kamatu koja se naplaćuje u određenim prilikama, kada dobit predstavlja predviđenu realnu zaradu za posao u koji je novac uložen, što je zapravo bilo slično sistemu mudarebe.⁷⁶ Kod sarajevskih veletrgovaca, davanje novca uz trgovački interes je praktikovan izuzetno rijetko. To je sasvim i logično, s obzirom da su oni ulagali novac u vrstu poslova koju su u datom trenutku smatrali najprofitabilnijom, tako da im je bilo najjednostavnije ukoliko se radi o kreditiranju novac dati uz klasičnu kamatu.

Sarajevski veletrgovci su praktikovali kreditiranje najviše unutar same sarajevske čaršije, ali su novac pozajmljivali i trgovcima i njima povjerljivim ljudima i širom Bosanskog ejaleta/vilajeta. Određene veletrgovačke kuće, poput Jeftanovića i Kujundžića, posuđivale su novac i van granica Osmanskog carstva uz dogovoreni

⁷⁴ *Sarajevski cvjetnik*, g. III, br.7, 20.2.1871, 2.

⁷⁵ ABiH, FJ, kutija br. IX-3-9.

⁷⁶ Mudareba je ugovor baziran na dogovoru da kapital bude obezbjeđen od jednog učesnika, a rad od drugog, a pravo na učešće u profitu i jedne i druge strane bazira se na činjenici da su obje strane ulagači, iako se njihovi ulozi kvalitativno razlikuju. Nema "mudarebe" osim sa uvjetom podjele profita između ulagača u dogovorenom omjeru. Taj omjer je dogovoren, odnosno određen, u trenutku potpisivanja ugovora. Sistem mudarebe praktikovale su bogate Sarajlije, a posebno žene koje su tako imale dobit od novca koji su posjedovale. Takav je i primjer Derviše iz Šejh Bagdadijine mahale, koja je uložila 7.872 groša u trgovinu sa Gurabija Abdulahom, s time da zaradu dijele po pola. Međutim, Abdulah je ubrzo raskinuo ugovor i njoj vratio sumu od 3.849,20 groša, nakon čega ga je Derviša tužila, jer suma nije bila potpuna. Iz tužbe se vidi da je ona u periodu dok je Abdulah radio sa njenim novcem dobila i 250 groša mudarebom, tj. obrtom. Vidi: OIS, ZANUBiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L70 b.

iznos kamate, ali i valutu isplate.⁷⁷ Manojlo Jeftanović je 1852. godine dao pozajmicu od 400 dukata jednoj od najznačajnijih komisionarsko-trgovačkih kuća za sarajevske trgovce u Beču, Moize Finci-ju. Pozajmica je dogovorena sa rokom od pet mjeseci i sa kamatom od 5%.⁷⁸ S obzirom da je Jeftanović davao svoj novac na kamatu, njena visina je, kao i kod ostalih veletrgovaca, zavisila od njega lično. Analiza dokumenata trgovačke kuće Jeftanović ukazuje da su oni domicilnom stanovništvu uglavnom davali novac uz kamatu od oko 2% na tri mjeseca, što je bilo nešto manje od kamate koju su plaćali strani trgovci, a koja je uglavnom iznosila 1% mjesečno.⁷⁹ Za razliku od Jeftanovića, Kujundžić je novac van Osmanskog carstva posudio nekom Čajiću u Splitu sa kamatom od 6%, ali nažalost nemamo podatak o vremenskom periodu na koji je posudba bila dogovorena.⁸⁰

Prema dostupnoj građi, najorganizovaniji sistem kreditiranja na *fajdu* imala je trgovačka kuća Despića. Kreditiranje je posao kojim su se Despići, prema dostupnoj građi, bavili sve do 1871. godine.⁸¹ Prema broju clijenata i visini uloženog novca možemo reći da je trgovačka kuća Despić i u kreditnim kao i trgovačkim poslovima važila za veoma važnu kuću.⁸² Na to nam ukazuje defter u kojem je vođena evidencija o posudbama novca na *fajdu*.⁸³ Ovaj defter je ujedno jedini dostupni izvor koji sistemski pruža uvid u procenat kamate, datu sumu i rokove isplate, kao i kapital koji je uložen u ovaj posao.⁸⁴ Sama činjenica da su Despići odvojeno vodili evidencije o novcu datom na *fajdu* ukazuje da su se tim poslom bavili organizovano.

⁷⁷ Valuta isplate je dogovarana prethodno, jer su devalvacije bile svakodnevnne. Vidi: NUB BiH, Zbirka rukopisa, inv. br. 801.

⁷⁸ Finci vraća novac na vrijeme, a pismo u kojem mu se zahvaljuje na posuđenom novcu završava sa: "Čekam vaše zapovijedi i ljubim ruke." HASA, Fond Jeftanović (dalje FJ), kutija br. 2, dokument br. 372.

⁷⁹ HASA, FJ, kutija br. 2, dokumenti br. 372 i 401.

⁸⁰ NUB BiH, Zbirka rukopisa, inv.br. 801.

⁸¹ Godine 1871. unutar trgovačke kuće Despić došlo je do diobe u poslovima, nakon čega su nastale dvije samostalne trgovačke kuće. Nažalost, nakon toga nemamo dostupne podatke koji se odnose na ovaj posao. Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7a

⁸² Trgovačka kuća Despić jedina ima sačuvanu građu, deftere, o davanju novca na kamatu. Njihova clijentela su bili pored uglednih trgovaca, Jelića, Hadživakumovića, i ugledni osmanski službenici poput dr. Ketcheta. Vidi: HASA, FD, kutija br.9, 1845-1862.

⁸³ HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁸⁴ Evidencije o *pozajmicama na fajdu* u dostupnoj građi kod Despića, mogu se pratiti od 1844. godine, kada su samo u toku mjeseca juna posudili novac na fajdu za šest osoba. Sve

Defter u kojem je Despić vodio evidenciju o novcu koji je posuđivao na kamatu pisan je bez nekog određenog reda. To nije defter u kojem se nalaze podaci isključivo vezani za posudbe novca. U prvom dijelu deftera nalaze se poslovni i privatni troškovi, nakon čega je nekoliko stranica potpuno praznih. Tek u drugom dijelu nalazi se evidencija o kreditiranju. Dio deftera u koji je Despić upisivao poslove vezane za kreditiranje tokom 1857. godine počinje riječima: “Bože pomози 1857. godine oktobra 1. iza našega pripisa ovde sazivam što od koga primamo interesa na novce da se znade kako se bude ovamo na listu redom upisalo.”⁸⁵ Sam redosljed posudbi pisan je imenično, sa određenim hronološkim redosljedom, a svaka posudba je sadržavala sljedeće informacije: ime dužnika, datum kada je uzeo novac, najčešće procenat kamate, ukoliko je izdat temesuč obavezno je upisivano, zatim suma koja je posuđena i u kojoj je valuti. U istu zabilježku se upisivalo kada je novac vraćen i da li je vraćena kompletna suma ili samo određeni dio, ukoliko je isplaćena glavnica i kamata podvlačila bi se crta, a kompletna zabilješka križala.⁸⁶ Ukoliko je zapis zaokružen, onda se podrazumijevalo da je plaćanje izvršeno, a ukoliko je vrijeme naplate u međuvremenu produženo, onda se zapis prenosio u defter od naredne godine. To je upisivano u obliku kratke poruke “prenešeno u novi defter”, koja je stajala ispod, ili pored prvobitnog zapisa.⁸⁷ Podaci da li je kamata plaćana mjesečno ili zajedno sa glavnicom na kraju dogovorenog roka, također su upisivani u defter.

Visina kamate koju su Despići tražili za posuđeni novac zavisila je od perioda na koji je uziman novac i od povjerenja koje su imali u osobu kojoj je novac bio potreban. Kamatna stopa se u periodu od 1846. do 1849. godine kod trgovačke kuće Despić kretala u iznosu od 1 do 2 % na mjesec dana, ali ako je period na koji je posuđivan novac bio odmah dogovaran da bude godinu dana ili duže od toga, onda je kamata obračunavana po 9% -12% na godinu.⁸⁸ Tako je Spasoje Kraljević posudio 500 forinti na 5 mjeseci i ukupna suma na koju je zadužen bila je 543,45 groša. Suma je u procentima iznosila 8,7% godišnje ili 1,73% mjesečno. Međutim, Spasoje nije imao novca da isplati svu sumu u dogovoreno vrijeme, nego je plaćanje odgodio puna tri mjeseca, zbog čega je platio dodatnih 28,15 groša.⁸⁹ Analiza navedenog deftera uka-

posuđene sume su bile isplaćene na vrijeme sa dogovorenom kamatom, samo jedna osoba je zakasnila i zbog toga je platila dodatnu kamatu. HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

⁸⁵ HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Potpuno isto kao i kod ostalih vrsta deftera, u koje su se upisivale razne vrste veresija.

⁸⁸ HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

⁸⁹ HASA, FD, kutija br. 8, Defter 1840-1852.

zuje da su Despići posuđeni novac najčešće vezali za mjesečni anuitet tako da su kamata za godinu dana uglavnom naplaćivali po 12%.⁹⁰

Razlike u procentu dogovorene kamate, koje se pojavljuju u evidenciji datog novca, kod Despića dosta su česte. Tako je Aleksa Despić 1857. godine u istom mjesecu dao 400 dukata kao kredit dvojici sarajevskih trgovaca. Jedan je dobio 200 dukata, sa mjesečnom kamatom od 2%, a drugi istu sumu, ali sa 1% mjesečne kamate.⁹¹ Zarada u defteru od datih 200 dukata sa 2% mjesečne kamate je upisana u iznosu od 36 dukata, što znači da je suma vraćena nakon 9 mjeseci.

Analizom dostupne građe vidimo da je u toku 1857. godine Despić kreditirao dvadeset i jednu osobu, sa različitim kamatnim stopama i na različit vremenski period. Kome je on sve posuđivao novac i kojoj socijalnoj grupi pripadaju ti ljudi, teško je utvrditi. Međutim, neka imena su zapisana u potpunosti i možemo reći da se radilo uglavnom o trgovcima sa kojima su Despići imali poslovni, rodbinski ili prijateljski odnos.

Neka od kreditiranja koja se spominju u defteru su sljedeća: Karleta Jovo je 11.12.1858. godine posudio 300 dukata, a novac im je vratio 18.4.1861. godine, i to sumu od 386 dukata. Dakle, kamata mu je naplaćena u iznosu od 86 dukata, ili po procentu od mjesečno oko 1,5%. Gavro Jelić je posudio novac od Despića na kamatu 10. marta 1858. godine u iznosu od 1000 forinti, a u defteru piše da je novac posudio na dva mjeseca, međutim, suma je vraćena 20. juna 1858. godine. Očito je da je Despić naplatio kamatu i za mjesec koji je Jelić zakasnio, jer je vraćena suma iznosila 1050 forinti.⁹² Za razliku od Jove Karlete, Jovo Vasiljević je 23. decembra 1859. godine posudio 200 dukata od Despića, ali je kamata iznosila 2% na mjesec dana. Međutim, Vasiljević je sumu vratio prije isteka prvog mjeseca, zapravo 23 dana nakon što je novac posudio tako da je *fajda* iznosila 2 dukata dakle 1%.⁹³ Naredne 1860. godine, 25. septembra, zadužio se Đorđe Avakumović za 88 dukata koje je trebao vratiti do juna 1864. godine.⁹⁴ Interesantno je da je suma zaokružena suhom olovkom, što znači da je vraćena, ali ne piše kolika je niti kada je vraćena.

Međutim, kamata je u nekim slučajevima bila i veća, posebno ako se radilo o dužem periodu na koji se novac uzimao. Godine 1874. na jedan list deftera troško-

⁹⁰ Đorđe Avakumović je 1862. godine posudio 350 dukata sa mjesečnom kamatom od 1% i novac je vratio tek 5.9.1864. godine, a kamatu je platio 84 dukata. HASA, FD, kutija br.9, Defter 1845-1862.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

va upisana je posudba koju je napravio Mehmed Rašidović. On je posudio 1138,20 groša na četiri godine, sa godišnjom kamatom od 12%, koja je nakon četiri godine iznosila 569 groša, ili cijelih 50% od date sume.⁹⁵ Moramo istaći da niti u jednom od slučajeva kreditiranja u defteru kod veletrgovačke kuće Despić nije navedena kamata veća od 12% za godinu dana.

Izuzetno važan podatak jeste to da sarajevski veletrgovci nisu nikada mijenjali visinu dogovorene kamate. Dakle, ona je bila dogovarana prilikom posudbe novca i ostajala je fiksna, a ukoliko bi neko produžio vrijeme i ne bi novac isplatio, onda bi se njemu obračunavala kamata procentualno prvobitnom dogovoru. Nemamo niti jedan primjer u dostupnoj arhivskoj građi koji ukazuje da se visina kamate mogla mijenjati, što je predstavljalo jednu vrstu sigurnosti i bilo od izuzetne važnosti, s obzirom da je dužnik uvijek mogao izračunati koliko je dodatno kamate neophodno platiti ukoliko novac ne vrati u prethodno dogovoreno vrijeme.

Prema dostupnim podacima trgovačka kuća Despić je u prosjeku godišnje davala novac na *fajdu* između 20 i 25 puta.⁹⁶ Od 167 upisanih zaduženja za novac dat na kamatu, u defteru u kojem su evidentirane posudbe za period 1845-1862, ispod njih 115 napisano je "plati" što znači da je suma isplaćena, dok su ostala zaduženja samo zaokružena, što ima isto značenje. Prema tim podacima možemo zaključiti da je naplata glavnice i kamate u navedenom periodu bila čak 100%. Ovaj procenat naplate neophodno je uzeti sa rezervom, jer se radi o sedamnaest godina, a nije upisivano pored svake pozajmice kad je i naplaćena. Dakle, moguće je da su neke naplaćene i nekoliko godina nakon dogovorenog roka. Na to ukazuje i jedna od posudbi na čijem je dnu Aleksa zapisao kako je isplaćena suma fajde velika zbog toga što su "pare zastajale dovle."⁹⁷

Da je naplata novca posuđenog sa ugovorenom kamatom kod sarajevskih veletrgovaca bila doista zadovoljavajuća, ukazuje i činjenica da nema niti jedan pripadnik sarajevskih veletrgovaca, a da se spominje u defteru dužnika iz 1843-44. godine, kao ni u štampi nakon 1866. godine za neki nesporazum oko naplate novca na fajdu. Na takve podatke nismo naišli ni u dostupnoj poslovnoj ili privatnoj korespondenciji. Međutim, neophodno je napomenuti da analiza imena koja se spominje u defterima kod Despića ukazuje da su oni davali novac na *fajdu* samo poznatim ljudima, za

⁹⁵ HASA, FD, kutija br.6, Knjiga troškova Jeftana Despića.

⁹⁶ HASA, FD, kutija br.8, Defter 1840-1852, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

⁹⁷ Radi se o posudbi koju je napravio Đorđe Suranović, a kamata na 1200 forinti koliko je posudio iznosila je 325,12 forinti. Sumu je isplatio u grošima, a jedna forinta mu je uračunata po 12,30 groša. Možemo pretpostaviti da se radilo o dugogodišnjoj posudbi, jer je kamata plaćena u iznosu od 27%. Vidi: HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

koje su vjerovali da su u mogućnosti vratiti novac, a posudba im nije bila neophodna za svakodnevne potrebe.⁹⁸

Koliko je kreditiranje bilo unosan, za veletrgovačku kuću Despić važan posao, ukazuje podatak da su u periodu od septembra 1860. do augusta 1864. godine imali uloženo oko 2.521,3 dukata u trgovačke poslove u dva dućana u Sarajevu, a da su oko 1.346,6 dukata imali datih u kreditiranje sa interesom.⁹⁹ U periodu od 23. septembra 1864. godine do 1867., kada je napravljen bilans poslovanja njihove trgovačke kuće, imali su u trgovačkoj robi i veresiji u dva sarajevska dućana ukupno oko 49.884 dukata, a suma koju su uložili u kreditiranje sa kamatom iznosila je oko 5.320 dukata.¹⁰⁰ Godine 1871. kada je izvršena dioba unutar porodice Despić oni su u oba dućana imali robe i veresije oko 26.166 dukata, a u novcu datom "na sened" sumu od oko 4.280 dukata.

Novac, koji su Despići kao i ostali sarajevski veletrgovci davali na posudbu, uglavnom je bio u dukatima mađarijama, a jedan mali procenat davan je u šafranima i forintama, s tim da se vrijednost ovih valuta upisivala u odnosu na groš prema datumu kada je posudba napravljena.¹⁰¹ Godine 1871. kompletna suma koja je data uz interes bila je povjerena četvorici sarajevskih trgovaca. Analiza navedenih suma uloženog kapitala u poslove kreditiranja ukazuje da je on vremenom bio sve manji, a u periodu od 1860. do 1871. godine je opao od 55% na 9%. Ovaj podatak možemo povezati sa tim da se veletrgovačka kuća Despić podijelila 1871. godine, ali i da sarajevski veletrgovci 70-tih godina 19. stoljeća novac ulažu i u druge profitabilne poslove, posebno u banke u Austro-Ugarskoj monarhiji, gdje su im kamata i dobit bili sigurni i zagarrantovani.¹⁰²

⁹⁸ Imena koja se najčešće spominju kao dužnici kod veletrgovačke kuće Despić su uglavnom trgovci poput: Tanasića, Karlete, Vasiljević, Filipović, Avakumović. Ibid.

⁹⁹ Ovo nije kompletna suma uložena u poslove, tu je pored ovih suma bio novac uloženi u robu koja se nazivala kod drugih trgovaca, zatim veresija van dućana, kao i roba u magazinama.

¹⁰⁰ HASA, FD, dokumenti u kutiji br. 9 i kutiji br. 2.

¹⁰¹ Risto Trifković je posudio novac u februaru 1862. u šafranima, a šafran je automatski preračunat u mađžarije, a mađžarije u odnosu na groš. I ostale valute su se obračunavale u odnosu na groš automatski prilikom posudbi. HASA, FD, kutija br. 9, Defter 1845-1862.

¹⁰² Pored toga određene veletrgovačke kuće poput Jeftanovića i Hadžiristića su aktivno trgovale dionicama u Beču, te su koristili sve prednosti ekonomskog sistema u Austro-Ugarskoj monarhiji. Navest ćemo samo da su između ostalog svoj novac redovno oročavali u Bečkim bankama, te da je 1869. godine Jeftanović dobio više od 1800 dukata, dok je Pero Hadžiristić dobio sumu od preko 25.000 forinti, iz Anglo Estrakt banke, čije su akcije sami posjedovali. Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7a: HASA, FJ, kutija br. 1, dokumenti br. 240, 245.

U dostupnoj građi također imamo nekoliko posudbi koje su sarajevski veletrgovci upisivali na temesuč ili sened.¹⁰³ Ovakve posudbe, upisivane i ovjerene od zvaničnih vlasti uz obavezne svjedoke, posebno su praktikovale trgovačke kuće Kumašin i Jeftanović, s tim da trgovačka kuća Kumašin nije posuđivala novac uz kamatu. Neki su temesući upisivani na običnom papiru, a neki su imali i zvanični pečat.¹⁰⁴ Na njima je pored osnovnih podataka o zadužiocu i sumi, obavezan bio lični potpis.¹⁰⁵ Pored toga, na senedu su uglavnom bila upisivana i imena svjedoka, njihovi potpisi ili lični pečati. Međutim, kamata koja se upisivala u sened ili temesuč bila je slična i kretala se od 1 do 2% mjesečno, a 10 do 12% na godinu, što znači da se visina kamate nije krila pred zvaničnim vlastima.¹⁰⁶

U dokumentima se spominju isplate kamate uloženog u kapital trgovačke kuće. Međutim, ovaj način ulaganja je bio dosta rijedak i uglavnom se odnosio na žene koje su bile i članovi iste porodice. Tako je Savka Despić naslijeđeni dio novca iza smrti oca ostavila kod brata, ali sa godišnjom kamatom. Njena godišnja kamata isplaćivana je redovno i zapisivana među ostale kamatarske poslove. Savka je dobijala skoro najmanji procenat kamate koji je spomenut u defteru fajde kod Despića, a iznosio je 8% na godinu.¹⁰⁷

¹⁰³ Hadžiristići i Jeftanovići imaju sačuvanih nekoliko temesuča. Nije nam poznato da li su naknadno ovi temesući prepisivani u deftere, s obzirom da u dostupnoj građi nema posebnih deftera o posudbama kod ovih trgovačkih kuća. Međutim, kod trgovačke kuće Despić podaci su dostupni samo u defteru, a tu vidimo da su oni za neke posudbe uzimali temesuč, što su upisivali pored navedene posudbe u defteru. Vidi: ABiH, FH, kutija br. IX-1-11: HASA, FJ, kutija br.2, dokumenti br. 401, 418 i 448: HASA, FD, kutija br. 9. Defter 1845-1862.

¹⁰⁴ Vidi: HASA, FJ, kutija br. 2, dokument br. 457.

¹⁰⁵ Na temesuču, u kojem je Manojlo Jeftanović 1862. godine posudio novac nekom Milovanu Jankoviću iz Glasinca, a s obzirom da Milovan nije bio pismen, upisano je: "Jesam platija neznam pisati udaram svoj prst", nakon čega ima otisak prsta. Kao svjedok ovom temesuču, bio je Salko Brkić, berber i prvi Jeftanovićev komšija, koji mu je poslije austrougarske okupacije prodao svoj dio u berbernici. Vidi: HASA, FJ, kutija br. 2, dokumenti br. 247, 248 i 457.

¹⁰⁶ Hadžiristići su 1856. godine posudili 3.207 forinti Stipanu Mariću, na godinu dana sa kamatom od 10%. ABiH, FH, kutija br. IX-1-11.

¹⁰⁷ Najmanja kamata koja se spominje u navedenom defteru odnosila se također na novac na koji je Aleksa Despić isplaćivao kamatu, a dobivala ga je supruga Luke Nikolića. Nikolić je bio ortak sa Despićima u poslovima prodaje u Istanbulu, a kad je preminuo jedna suma novca je ostala kod Despića. Da ga ne bi vratili, oni su potpisali temesuč sa njegovom suprugom na posudbu novca sa godišnjom kamatom od 7%. HASA, FD, kutija br. 9, Defter Stanbolske veresije.

O nekim posudbama na kamatu saznajemo i iz trgovačke korespodencije. Ovakve posudbe su se uglavnom odnosile na posudbe prijateljske, ali to ne znači da kamata nije bila upisivana. Međutim, ona je obično bila procentualno manja. Tako poslovno-privatna korespodencija veletrgovačke kuće Hadžiristić ukazuje da su oni novac posuđivali uz određeni interes koji se uglavnom kretao od 6 do 10% na godinu dana.¹⁰⁸ Međutim, za određene posudbe nemamo kompletne podatke, te ne možemo ni utvrditi da li je to bila stalna visina kamate koju su oni naplaćivali. Kao primjer, navest ćemo jedno pismo iz februara 1862. godine, kada su braća Kostić iz Dervente tražili od Hadžiristića u ime njihove crkve posudbu “na interes od 1000 groša.”¹⁰⁹ Oni su napomenuli da “koliki bude interes daćemo sened.” Sama činjenica da su se obratili njima za posudbu uz kamatu ukazuje da su sarajevski veletrgovci bili poznati po bavljenju ovim poslom širom Bosanskog ejaleta/vilajeta, ali također ukazuje i na to da su vjerski dostojanstvenici imali veliko povjerenje u njih, te da su u nekim prilikama očitije radije posuđivali od njih nego iz crkvenih kasa. Ono što ovu posudbu čini posebno interesantnom jeste jedna dodatna, sitno napisana, rečenica na dnu pisma, koja glasi: “ako hoćete garanciju daćemo vam da ostala obština ne zna.”¹¹⁰ Nije sasvim jasno zašto bi Hadžiristići skrivali da traže garanciju za posudbu novca od ostatka Derventske opštine, ako znamo da je to bilo uobičajeno, ili je možda bilo sramota tražiti dodatnu garanciju od crkve. To možemo samo pretpostaviti, jer Hadžiristići ovu pozajmicu više ne spominju. U dokumentima nismo pronašli neku dodatnu garanciju, sened ili nešto slično što bi ukazalo da su Hadžiristići tražili dodatnu garanciju, međutim u isto vrijeme nemamo podatke ni da li su njihov zahtjev realizirali uopšte. Tako smo ostali uskraćeni i za podatak, ukoliko su im dali pozajmicu, koliku su im kamatu naplatili.

Jedna izuzetno interesantna posudba uz interes od 6% spominje se također kod veletrgovačke kuće Hadžiristić. Radi se o posudbi novca koju je Vaso Hadžiristić dao ruskom konzulu u Sarajevu Šulepnikovom.¹¹¹ Iz dostupne građe vidimo da su Hadžiristići imali dosta dobre odnose sa ruskim konzulatom u Sarajevu i Mostaru, i njihov odnos bi se mogao nazvati prijateljski, do incidenta sa posudbom novca. To

¹⁰⁸ To nam potvrđuje i jedna posudba iz 1862. godine kada su Hadžiristići posudili 1000 dukata hadži Agi Madanagiću, iz Odžaka, sa godišnjom kamatom od 6%. Oni su bili dugogodišnji prijatelji, a visinu kamate predložio je sam Madanagić. Vidi: ABiH, FH, kutija br. IX-1-13.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ U Zbirci porodice Hadžiristić nalazi se 36 pisama prepiske Ruskog konzula Šulepnikova zbog dugova od 1859-1867. godine. HASA, Fond Hadžiristić (dalje FH), kutija br. 1.

se posebno uočava kroz privatnu korespondenciju iz koje se vidi da su se oni posjećivali i privatno sa porodicama. Nužno je napomenuti da su i prije posudbe konzulu Šulepnikovu, Hadžiristići posuđivali dukate i ruskom konzulu Bezobrazovu u Mostaru, ali da je on novac vraćao uvijek u dogovorenom roku koji je obično bio nekoliko dana.¹¹²

U jednom od pisama koje su Hadžiristići poslali “Visokom Ruskom poslanstvu u Carigradu”, naveli su i motive davanja novca, napomenuvši da se konzul “...uvijek poziva na hristijanstvo i da ima nuždu i moli da mu pozajmimo.....”. Možemo pretpostaviti da je Vaso Hadžiristić, pored ostalog, zbog navedenog posudio novac konzulu Šulepnikovu. Međutim, on je konzula u isto vrijeme smatrao veoma važnom političkom ličnosti, a samim tim i osobom od povjerenja i ugleda.

Sa molbama za posudbu novca konzul Šulepnikov je počeo 1859. godine, svaki put ljubazno zamolivši Vasu da mu pozajmi novu svotu novca i zbroji sa već posuđenom sumom. Vremenom se iznos koji je posuđivao smanjio sa 450 dukata, na 400 groša, a svaki naredni put konzul je dodavao po neku žalosnu rečenicu poput: “u kući ni pare nemam” ili “trenutno sam fukara” ili “za Boga svetog, ja stojim bez para i bolestan sam” pokušavajući da se Vaso sažali na njega i posudi mu još novca. Nakon svake molbe *molećivog stila* pismo je potpisivao sa “Vaš sluga.”¹¹³ U septembru 1860. godine, konzul je molio da mu posude 25 dukata i napisao da ih “neće previrit, ali je baš neko vrijeme fukara.”¹¹⁴ Suma je 16. 9. 1860. godine dostigla iznos od 450 dukata, 3 forinte i 41 paru.¹¹⁵ Da bi bilo jasnije koliko je to novca, navest ćemo da je tumač suda imao mjesečnu platu od 80 groša (oko dukat i po), dok je najbolje plaćeni zaposlenik kod sarajevskih veletrgovaca imao mjesečnu platu od 160 groša (oko 2 i po dukata), s tim da je morao na svoj trošak putovati kad god i gdje god bi mu to njegov gazda naredio.¹¹⁶ U kviti koju je Šulepnikov potpisao iznos kamate je određen “zakonski 6% na godinu dana.”

Tokom 1861. godine Vaso Hadžiristić je nekoliko puta pokušao kontaktirati konzula Šulepnikova, ali mu to nije polazilo za rukom. Tokom prve polovine 1862. godine on je nastavio sa pokušajima da vrati svoj novac, ali je konzul stalno nalazio opravdanja pišući mu pisma u kojima ga je molio da se ne ljuti. Kako bi se Vaso sažalio pisao je kako je jako bolestan i kako se nada da će mu iz Petersburga ispla-

¹¹² ABiH, FH, kutija br. IX-1-11.

¹¹³ HASA, FH, kutija br.1.

¹¹⁴ HASA, FH, kutija br.1.

¹¹⁵ Konzul je očito jedan manji dio zadužene svote izmirio do tada.

¹¹⁶ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 31.: HASA, FJ, kutija br. 2., dokument br. 440.

titi sumu koju oni potražuju od njega.¹¹⁷ Vasinom strpljenju došao je kraj u septembru 1862. godine, kada je predao tužbu na sud u Istanbulu. Sudskoj raspravi prisustvovao je Vaso Hadžiristić, koji je kao krajnji rok za isplatu svih dugova odredio 15. novembar iste godine. Šulepnikov se na tome zahvalio i obećao da će “naći sve što moguće bude.”¹¹⁸ Međutim, očito je da konzul nije ispoštovao ovaj rok, zbog čega je Vaso cijelu narednu zimu čekao da se izvrši uplata, ali od novca nije bilo nikakvog traga. U aprilu 1863. godine, on je napisao pismo koje je adresirao na “Visokoslavno Carsko-Rusko poslanstvo pri Visokoj Porti u Istanbulu” žaleći se da mu je Šulepnikov, ruski konzul za Bosnu u Sarajevu, dužan novac, te je on tražio da mu se od plate odbija određena suma i njemu u Sarajevo šalje. U pismu je napomenuo “da nisu smatrali da je konzul lakomislen nego da su iz čiste ljubavi prema Carskom ruskom konzulatu njemu davali pare.”¹¹⁹

Parnica se odužila, a u decembru 1866. godine stiglo je pismo za Vasu iz Istanbula, od njegovog prijatelja N. Pavlovića, koji ga je obavijestio da je on pokušao obustaviti trećinu konzulove plate kako bi se isplatio njihov dug u naredne dvije godine, kao i da on čeka rješenje od Ministarstva iz Petersburga o tome.¹²⁰ Da ni ovaj prijedlog nije urodio plodom, vidimo iz pisma u augustu 1867. godine, kada je Vaso pisao iz Beča advokatu Leftiloviću u Moskvu kako bi se dug naplatio.¹²¹ Hadžiristić je čak pokušao prodati kvitu poput kombijale kako bi se riješio duga, a novac konačno dobio. Međutim, zarada nije bila *primamljiva* za eventualne kupce, a i naplata je bila upitna, pa ni to nije uspio.¹²²

U međuvremenu je Šulepnikov napustio Bosnu, a u dokumentaciji Hadžiristića sačuvane su tri skice dogovora sa Šulepnikovim u kojima se konzulova imovina u Rusiji daje na raspolaganje Hadžiristićima. Niti jedna skica nije potpisana ni od jedne strane, a da su bile samo prijedlog ukazuje i to što nedostaju podaci sa kim zemlja koja je trebala biti data Hadžiristićima kao kompenzacija graniči. Međutim, da su obe strane bile upoznate sa tom mogućnosti sasvim je jasno, jer je parcela upisana sa svim detaljima, kao i njena vrijednost.¹²³ Suma koja je sa kamatom nakon toliko

¹¹⁷ HASA, FH, kutija br. 1.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² U pismu iz Istanbula su mu napisali: “...a što se tiče prodaje ova je nemogućna jerbo neće niko da kupi kombijala bez dobre zaradnje.” Ibid.

¹²³ HASA, FH, kutija br. 1.

godina trebala biti vraćena iznosila je 850 dukata, a u jednom od posljednjih pisama koje su Hadžiristići adresirali na Šulepnikova u maju 1865. godine pisalo je: “erbo smo uvereni da znate da smo vam svagda naklonjeni bili i da je samo naša simpatija (prekriženo u originalu H.Y.) koju smo spram Vas osjećali i koju i danas osjećamo uzrok da se ova za nas zaista velika suma pri vama nalazi, dakle na osnovu toga i na osnovu vašeg usmenog obećanja i na osnovu vaših pisama gdi obećavate da nema i sami na ruci biti i da ćete nas poučiti kako ćemo do naših novaca doći, nadamo se da ćete nam našu molbu izvršiti.”¹²⁴

Međutim, do isplate bez obzira na advokate, žalbe i molbe nije došlo, sve dok se sam valija Topal Osman-paša nije lično uključio u ovaj slučaj.

Konačna isplata svih dugovanja izvršena je prije maja 1869. godine, s obzirom da je u maju objavljena zvanična zahvala valiji Topal Osman-paši na pomoći u naplati istog. Zahvala je objavljena u *Sarajevskom cvjetniku* gdje je navedeno da valija “nije žalio ni truda ni sredstava” da pomogne da se ovaj slučaj okonča.¹²⁵ Iz ove zahvale saznajemo i to da nije samo Hadžiristić imao potraživanja od ruskog konzula Šulepnikova. Mnogo veću sumu od čak 1619 dukata Šulepnikov je posudio od trgovca Sasona Uščuplije, koji je također novac naplatio uz pomoć valije.¹²⁶

Navedeni primjeri ukazuju na moguće zloupotrebe koje nisu bile isključivo vezane za pitanje da li je novac dat sa fajdom ili ne, nego o procjeni dužnika da li je on povjerljiv ili nije. Međutim, on nam ukazuje i na veoma važan podatak, a to je uključivanje visokih osmanskih zvaničnika, poput valije, kao predstavnika svojih podanika u borbi za ostvarivanje njihovih prava.

Zaključak

Reforme u 19. stoljeću su u Bosanskom ejaletu/vilajetu ubrzale liberalizaciju tržišta koja je jednom malom broju trgovaca u Sarajevu omogućila uspon kako u materijalnom tako i statusnom položaju. Oni su svojim materijalnim bogaćenjem i širenjem obima poslova sredinom 19. stoljeća prerasli u veletrgovce. Liberalizacija tržišta koja je direktno uticala i na širenje obima poslova, u sarajevskoj čaršiji uočavala se i kroz povećanu potrebu za gotovim novcem. S obzirom da moderni bankarski sistem u tom periodu u Sarajevu nije zaživio, određeni broj veletrgovaca je iskoristio prostor i aktivno se uključio u kreditiranje kao dodatni posao sa relativno sigurnom i

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ *Sarajevski cvjetnik*, god. I, br. 26, 26.06. 1869, 1.

¹²⁶ Ibid.

dobrom zaradom. Možemo reći da su sarajevski veletrgovci u posljednjim decenijama osmanske uprave imali važnu ulogu kao kreditori u Sarajevu.

Kreditiranjem su se bavile određene veletrgovačke kuće kao dodatnim poslovima, dok je kod drugih to bilo samo usputno. Sarajevski veletrgovci su posuđivali novac na fajdu, ali i bez fajde. Određene veletrgovačke kuće koje su posuđivale novac bez kamate to su radile radi religijskih osnova ili prijateljskih odnosa. Iako raspolažemo ograničenim brojem podataka ipak možemo reći da su muslimanski veletrgovci učestvovali u kreditiranju, ali da su oni novac posuđivali uglavnom bez kamate, i to iz religijskih pobuda. Kod hrišćanskih veletrgovaca također je bilo primjera davanja novca bez kamate, ali je to bilo uglavnom na kratki period od nekoliko dana i na prijateljskoj osnovi.

Novac posuđen na fajdu ili interes obično je bio u dukatima madžarijama, a dosta rjeđe u drugim valutama. Kompletna suma se upisivala u odnosu vrijednosti prema grošu u trenutku kada je posudba dogovarana. Posudba se davala upisivanjem u sened, temesuč, defter ili putem pismene potvrde bez određene oznake. Prilikom posudbi novca uz interes sarajevski veletrgovci su odmah dogovarali i visinu kamatne stope, koja nije bila varijabilna. Iznosila je u prosjeku od 6% do 12% na godišnjem nivou, što je bilo u visini zakonom dozvoljene kamate, te se nikako ne može nazvati lihvarskom. Za svako eventualno kašnjenje, pa bilo ono i jedan dan, naplaćivala se dodatna kamata. Naplata glavnice i fajde je bila procentualno izuzetno visoka, što je omogućavalo veoma dobru zaradu.

Naplata novca i fajde vršena je prema dogovoru između dužnika i dužitelja, dok je za bilo kakav nesporazum sud pokretao parnicu. Sve posudbe novca, sa fajdom ili bez nje, zavisile su od vlasnika novca i osobe koja posuđuje određenu sumu, a međusobno povjerenje je bilo ključno za određivanje procenta kamate. Stoga se može reći da su se sarajevski veletrgovci bavili kreditiranjem, ali da je način obavljanja zavisio od svakog veletrgovca pojedinačno, ali uz poštovanje zakonskih ograničenja koje je Carstvo proklamovalo, i u granicama u kojim ih je i štitilo od svake moguće prevare i zloupotrebe ■

A WHOLESALER AS A CREDITOR

Summary

The reforms in the 19th century in Bosnia Vilayet accelerated the liberalization of market which ensured growth of a small number of merchants in Sarajevo, in economic as well as in their social position. Growing richer and broadening the scope of business in the mid 19th century, they became wholesalers. The market liberalization that directly influenced the broadening of the scope of business was noticeable in Sarajevo through the increased need for cash money. Since the modern banking system of the period, was still not active in Sarajevo, a certain number of wholesalers used the space and actively joined crediting as an additional business with a relatively sure and good earning. We can say that wholesalers from Sarajevo had an important role as creditors in the town during the last decades of the Ottoman rule.

Certain wholesale houses dealt with crediting as an additional business, whereas others did it occasionally. Sarajevan wholesalers borrowed money with gain, but also without it. Certain wholesale houses that borrowed money without interest did it because of religious reasons or friendship relations. Even though we possess a limited number of records, we can still state that Muslim wholesalers joined crediting but also that they borrowed money mainly without the interest because of religious motives. There were also examples of Christian wholesalers who borrowed money without interest but this was done mainly for a short period of several days and based on friendship relations.

The money borrowed with gain or interest was usually in golden ducats, and rarely in some other currency. The whole sum was noted in the value of the silver coins (Groschen) at the time when borrowing was arranged. The borrowing was done by record in a sened (promissory note), temesuk (certificate), defter (register) or through the written confirmation without a special mark. When borrowing money with interest, the Sarajevan wholesalers immediately agreed on the interest rate that was not variable. It varied in average from 6% to 12% on the annual level, corresponded to the legally allowed interest rate and could not therefore be considered as usurious. For every possible late payment, even if it was just one day, additional in-

terest was paid. Principal and interest payment was extremely high in percent and therefore enabled good profit.

Payment of money and gain was done by an agreement between the debtor and the creditor whereby the court initiated a lawsuit for any misunderstanding. All borrowings of money, with gain or without it, depended on the owner of money and the person who lent a certain amount of money and mutual confidence was vital for the determination of interest percent.

Therefore, it can be stated that wholesalers from Sarajevo dealt with crediting but how it was done depended on each wholesaler individually. It was carried out respecting the legal limits proclaimed by the Empire according to which they were protected from every possible fraud or abuse ■

Izvori i literatura

Izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zbirka poklona i otkupa (ZPO).
2. ABiH, Fond Budimlića (FB).
3. ABiH, Fond Hadžiritići (FH).
4. ABiH, Fond Jelić (FJ).
5. Historijski arhiv Sarajevo (HASA), Fond Kumašina (FK).
6. HASA, Fond Despić (FD).
7. HASA, Fond Hadžiristić (FH).
8. HASA, Fond Jeftanović (FJ).
9. Orijentalni institut Sarajevo (OISA) Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ZANU BiH), Sidžil br. 43, inv. br. 55/3.
10. OISA ZANU BiH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, L71a.
11. OISA ZANU BiH, Sidžil sarajevskog kadije br. 44, inv.br. 55/4, 7.
12. NUB BiH, Zbirka rukopisa. *Memoari Živka Crnogorčevića*, Sarajevo, 1966, inv. br. 18.
13. Kur'an.
14. *Sidžil nevesinjskog kadije (1767-1775.)* Mostar, 2009.

15. *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, Mostar, 2011.
16. *Bosna*.
17. *Sarajevski cvjetnik*.

Literatura

1. Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo, 1943.
2. Rudolf Zaplata, *Privredne prilike u BiH polovinom XIX veka*, Sarajevo, 1933.
3. Jovo hadži N. Besarović, *Iz prošlosti sarajevske i bosanske*, u: *Bosanska vila*, br. 1, Sarajevo, 1885., 40-42.
4. Hana Younis, *Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878.*, doktorska disertacija u rukopisu. Filozofski fakultet Sarajevo, 2012.
5. Avdo Sućeska, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564, 65, 66.*, POF, br. 44-45, Sarajevo, 1996.
6. Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.
7. Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 32, Sarajevo, 2011.
8. Alija Galijašević, *Ekonomске prilike i bankarstvo u tešanjskom kraju kroz historiju*, Tešanj, 1999.
9. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I-IV*, Sarajevo, 1991.
10. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo, 1996.
11. *Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću*, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IX-X*, Sarajevo, 1983, 103-112.
12. Ista, *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća*, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XX-XXI, Sarajevo, 1974., 110-158; Ista, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.
13. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007.
14. Marko Marković, *Bankarstvo Bosne i Hercegovine*.
15. Halil Inalcik, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, *The Journal of Economic History*, Vol. 29, No. 1.
16. Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985.
17. Rešad Kadić, *Posljednji Bašeskijin zapis*, Sarajevo, 1997.
18. Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni za Turske uprave*, Sarajevo, 1944.
19. Aleksa J. Popović, *Posljednje grčke vladike u Bosni*, Sarajevo, 1906.
20. Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, *Cambridge University Press*, 2000.

21. Resad Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988.
22. Eldem Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Istanbul, 1999.
23. Ibrahim Tepić, *Trgovina u Bosni i Hercegovini od 1856. do 1875. godine*, magistarski rad u rukopisu. Filozofski fakultet Sarajevo.
24. Aleksa J. Popović Sarajlija, *Životopis znamenitih Sarajlija*.
25. Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Sarajevo, 1911.
26. A.T. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni, i staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972.
27. Zijad Šehić, *Šta su njemački učenici učili o Bosni i Hercegovini prije sto trideset godina?*, članak u rukopisu.
28. Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981.
29. Staka Skenderova, *Ljetopis Bosne 1825-1856*, u: Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976.

Internet

http://en.wikipedia.org/wiki/Ottoman_Bank.